

TEKLİF KARŞISINDA ÇOCUKLARIN DÜNYA VE AHİRETTEKİ DURUMU

-Responsibility of Children in the World and in the Hereafter –

Yrd.Doç.Dr.Harun Çağlayan

***Abstract** In Muslim thought, human being is a very special creature because of the intellect and the willpower given to him/her. Likewise, s/he has obligations owing to his/her superior qualities. As a result of this responsibility, the man who is interlocutor before the divine orders thanks to his/her mind will be judged in the hereafter on account of his/her words and behaviors. As a result of the divine judgement, s/he will be rewarded or punished. From the aspect of Muslim thought, the position of the individuals having religious obligations is clear both here and in the Hereafter. However, it is not easy to say that clarity is available from the aspect of children. According to divine justice, the first condition of obligation is the reason. The persons that correctly uses their willpower will be saved, and incorrectly uses will be punished. So, what is the religious status of children in the world and the Hereafter? There are different answers for this question between Muslim thinkers and groups. This answers are usually about their religious obligation what is the position on it.*

***Key Words:** Child, Responsibility, Faith, The Suggestion, The Judgement.*

Giriş

Bütün kültürlerde çocukların yetişkinlerle bir tutulamayacağı bilinen bir gerçektir. Bundan dolayı başta hukûkî muâmeleler olmak üzere sorumluluk gerektiren toplumsal uygulamalarda çocuk, masum kabul edilir. Çocuğun akli melekeleri yeterince gelişmediğinden dolayı neyin iyi, neyin kötü olduğunu tam olarak anlayamamakta; dolayısıyla da sağlıklı ve sorumluluk gerektiren kararlar verememektedir.

Kur'an-ı Kerim'de çocuk kavramını çağrıştıran başka kelime ve kavramlar olmakla beraber, salt çocuk kelimesinin karşılığında daha çok “Tıfl” ve “Sabî” kelimelerinin kullanıldığını söylemek mümkündür. Kur'an kaynaklı olup İslâmî literatür içerisinde çocuk kelimesiyle ilişkili olarak *ibn*, *veled* (çoğulu: evlâd), *sağîr*, *ehl*, *âl*, *gulâm* ve *hafede* gibi kelimeler de sıklıkla kullanılır.¹ Sabî kelimesi, Kur'an'da üç yerde geçmekte olup² arzuya meyletmek ve henüz ergenlik/bulûğ

¹ TDV, *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, VIII/355.

² Abdalbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l Müfehres li'l Elfâzi'l Kur'âni'l Kerim*, Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye, Mısır 1945, s.401.

çağına erişmemiş kimse anlamında kullanılır.³ Tıfl kelimesi, Kur'an'da dört yerde geçmekte olup⁴ çocukluk, yumuşaklık, nârinlik ve körpelik manalarına gelmektedir. Bu manaya istinaden güneşin henüz etkisin tam olarak göstermediği sabahın ilk saatlerindeki ışığı da *tıfl* kelimesiyle ilişkilendirilmiştir.⁵

Kur'an'a göre doğal bir eğilim⁶ ve sevginin⁷ sonucu olan çocuk sahibi olma isteği, bir üstünlük vesilesi olarak görülmemesi⁸ ve doğru yoldan saptırıcı şekilde algılanmaması⁹ gibi bir takım denge unsurlarının gözetilmesi şartıyla meşru kabul edilmiştir.¹⁰ Hatta ayet ve hadislerde çocuk sahibi olmak övülmüş ve teşvik edilmiştir.¹¹ Bununla birlikte çocuklar konusunda ebeveynler üzerine önemli sorumluluklar yüklenmiştir.¹²

Ehl-i Sünnet kelâmının teşekkülüne zemin hazırlayan gelişmelerden biri de *Üç Kardeş Meselesi*'dir.¹³ Üç Kardeş Meselesi, Müslüman kültüründe kader meselesinin ve teklif karşısında çocukların ahretteki durumlarının neliği hususunda önemli bir konudur.

Rivayetlere göre, kader ile ilgili bir konu müzakere edilirken Ebu'l Hasen el-Eş'arî (ö.330/941), hocası Ebû Alî Muhammed b. Abdulvehhâb el-Cübbâî (ö.303/916)'ye şöyle bir soru sorar: "Üç kardeş var. Bunlardan ilki, ibadet ve taât içinde iken diğeri isyan ve fucurât içerisinde. Sonuncu kardeş ise, henüz ergenliğe ulaşmadan çocukluk çağında ölmüştür. Bu kardeşlerin ahretteki durumları hakkında ne dersiniz? Cübbâî: "İlki, mükâfat olarak cennete, ikincisi ceza olarak cehenneme, üçüncüsü ise ne mükâfat ne de ceza görür." Eş'ari: "Bu durumda üçüncü kardeş, "Rabbim, benim canımı neden çocuk yaşta aldı? Şayet beni öldürmeseydim, ben de büyük kardeşim gibi itaat ve taât ile cennete giderdim"

³ el-İsfehânî, Ebû'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Fadl b. Muhammed er-Râgıb, *el-Müfredât Elfâzi'l Kur'ân*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Beyrût ts, s.274.

⁴ Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, s.427.

⁵ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s.305.

⁶ Âl-i İmrân Sûresi, 3/14.

⁷ el-A'râf Sûresi, 7/189.

⁸ el-Hadîd Sûresi, 57/20.

⁹ el-A'râf Sûresi, 7/190; el-Enfâl Sûresi, 8/28; el-Kehf Sûresi, 18/46; el-Mü'minûn Sûresi, 23/55, 56; Sebe' Sûresi, 34/35,37; et-Tegâbun Sûresi, 64/14.

¹⁰ el-Münâfikûn Sûresi, 63/9.

¹¹ el-Bakara Sûresi, 2/128; Âl-i İmrân Sûresi, 3/35, 38; İbrâhîm Sûresi, 14/35,40; el-Furkân Sûresi, 25/74.

¹² "Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi bir ateşten koruyun ki onun yakıtı insanlar ve taşlardır." et-Tahrîm Sûresi, 66/6. "Hepiniz çobansınız ve idare ettiklerinizden sorumlusunuz." el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's Sahih*, (thk. Muhibbuddîn el-Hatîb-Muhammed Fuâd Abdülbâkî), el-Matbaatü's-Selefiyye, Kâhire 1400, *Cum'a* 11; Müslim, Ebû'l Hüseyin b. Haccâc, *Sahihu Muslim*, (thk. Muhammed Fâriyâbî), Dâr Tayyibe, Riyad 1426, *İmâre* 20.

¹³ et-Taftazânî, Mesud b. Ömer Sa'duddîn, *Şerhu'l Akâidi'n-Nesefî*, (thk. Ahmed Hicâzi's-Sekkâ), Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, Kâhire 1408/1988. s.12.

derse, ona ne cevap verilir?” Cübbâi: “Rabbimiz ona der ki, “Ben senin durumuna bakarak şunu bildim. Eğer ergenlik çağına ulaşsaydın, isyan edip cehenneme gidecektin. Senin yararına olan çocukken ölmendi.” Bu cevap üzerine Eş’ari: “Bu hüküm karşısında eğer ikinci kardeş, “Rabbim, benim canımı neden çocukken almadın. Eğer çocukken benim canımı alsaydın, isyan etmez, böylece cehenneme girmezdim” derse, ona ne cevap verilir?” diye sordu. Bu soru karşısında Cübbâi, duraksadı ve cevap vermedi. Bu konuşmadan sonra Eş’arî, bulunduğu meclisten ve daha sonra da itizâlî fikirlerden ayrıldı.¹⁴

Her ne kadar münâzara, ahrette çocukların iyi veya kötü noktasında herhangi bir karşılıklarının olamayacağı fikri hâkim olsa bile, bu hususta başka yaklaşımlara da rastlamak mümkündür. Çocuk kavramının neliğinin anlaşılmasında, kavramın dîni ve hukuki açıdan sınırlarının belirlenmesi oldukça önemlidir. Bu nedenle çalışmanın bütünlüğü açısından önce çocuk kavramı ile hangi sınıf insanların kastedildiği belirlenmeye çalışılacak, daha sonra ise çocukların kelâmi açıdan iman nokta-ı nazarında hangi konumda olduklarına yönelik değişik çözümlemelere gidilecektir. Bu sayede, hem konuyla ilgili olarak tarafların hangi düşüncelere sahip oldukları etraflıca ortaya konulabilecek, hem de konu hakkındaki yanlı ve yanlış bilgilerin yeniden gözden geçirilebilmesi mümkün olacaktır.

1. Teklife Muhataplık ve Çocuk

Fâkihler ve kelâmcılar, çocukluktan ergenliğe geçişin göstergesi olarak *Ehliyet* kavramına büyük önem vermişlerdir. E-h-l kökünden türetilmiş bir master olan ehliyet kelimesi sözlükte eş, taraftar, liyakat, yeterlilik, uygunluk ve elverişli olmak gibi anlamlara gelir.¹⁵ Terim olarak ehliyet, bireyin başkasına ait birtakım hakları kabule, başkasına karşı da kendisi için birtakım hakların subûtuna uygun halde olması anlamına gelir.¹⁶

Ehliyet kavramı, usûl eserlerinde “Vucûb Ehliyeti” ve “Edâ Ehliyeti” olmak üzere iki başlık altında işlenir.¹⁷ Ehliyet kavramının güncel tarifini, kişinin bireysel hak ve ödevlere sahip olması olarak yapmak mümkün görünmektedir. Buna göre

¹⁴ el-İcî, Adûduddîn el-Kâdî Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Âlimu'l-Kutub, Beyrut ts, s. 329-330; et-Taftazânî, *Şerhu'l Akâid*, s. 11,12.

¹⁵ İbn Manzûr, (nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebullah, Hâşim Muhammed Şâzilî), *Lisânu'l Arab*, Kahire ts, I/174-176; el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s.29.

¹⁶ ez-Zuhaylî, Prof. Dr. Vehbe, *Usûlu'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1406/1986, I/158,163.

¹⁷ el-Hudarı Beg, Muhammed, *Usûlu'l-Fıkh*, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır 1389/1969, s.91; ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fıkh*, I/163; Ebû Zehrâ, Prof. Dr. Muhammed, *Usûlu'l-Fıkh*, (çev. Prof. Dr. Abdulkadir Şener), Fecr Yayınları, Ankara 1990, s.285; Şa'ban, Prof. Dr. Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, (çev. Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 295,296.

ehliyetin haklarla ilgili olan bölümüne vucûb ehliyeti, ödevlerle ilgili olan bölümüne ise edâ ehliyeti diyebiliriz.¹⁸

Dünyaya canlı olarak doğmakla başlayan vucûb ehliyeti sayesinde kazanılmış bireysel haklar, ölünceye kadar devam eder. Kişinin yaşı, cinsiyeti, zihinsel veya bedensel engelli olup olmaması, toplumsal konumu ve benzeri özellikleri vucûb ehliyetini kazanmada herhangi bir üstünlük veya noksanlık unsuru olarak kabul edilmez. Çünkü ayırım yapılmaksızın toplumun tüm fertleri, doğuştan vucûb ehliyetine aynı şekilde sahip olurlar.¹⁹ Bu bağlamda çocuklar, doğuştan tam vucûb ehliyetine sahip olurlar ve bu ehliyetlerinden dolayı da kanun önünde birtakım hak ve sorumlulukları vardır.²⁰

Usûlcüler, ibadâtı ve muâmelâtı içine alacak şekilde edâ ehliyeti şöyle tarif etmişlerdir. Edâ ehliyeti, insanın sorumlu olacak şekilde şer'an muteber bazı birtakım icraatlarda bulunması ve kendisinden birtakım ilzam edici meşru tasarruflar sadır olabilmesi salâhiyetidir.²¹ Edâ ehliyeti, *Nâkıs* (noksan) ve *Kâmil* (tam) olmak üzere ikiye ayrılır.²² Nâkıs edâ ehliyeti, mümeyyiz olan çocuk ve benzerlerinin hâiz olduğu, iktisâdî muameleler, anlaşmalar ve diğer tasarruflarla ilgili olan ehliyete denir. Kâmil edâ ehliyeti ise şer'i teklifler bakımından kişinin âkil ve bâliğ olması ve iktisâdî muameleler bakımından kişiyi rüşdünü ispat etmesiyle ilgili olan ehliyete denir.²³

Çocukların dînî teklif karşısındaki durumlarının neliği ile direkt bağlantılı olan ehliyet çeşidi, edâ ehliyetidir. Edâ ehliyetine sahip olanlar, şer'i tekliflere muhatap olan kimselerdir. Edâ ehliyetine erişmekteki en önemli unsur akıldır.²⁴ Çünkü birey, ancak akli nitelikleri kemâle ermesi durumunda, kâmil edâ ehliyetine sahip olmaktadır. Eğer bireyin akli niteliklerinin gelişiminde noksanlık bulunuyorsa, bu durumda kişi nâkıs edâ ehliyetine sahiptir.²⁵ Çocuk, yedi yaşlarında nâkıs edâ

¹⁸ Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 285.

¹⁹ ed-Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa, *Takvîmü'l-Edille fi'l-Usûli'l-Fıkh*, (nşr. Halil Muhyiddin el-Meys), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001, s.417; es-Serahsî, Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Usûlu'l-Fıkh (Usûlü's-Serahsî)*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1414/1993, II/333; ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fıkh*, I/163; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 285, 296.

²⁰ es-Serahsî, *Usûl*, II/332; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s.287.

²¹ es-Serahsî, *el-Usûl*, II/332; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 288; Şa'ban, Prof. Dr. Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, (çev. Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 296.

²² ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fıkh*, I/164.

²³ es-Serahsî, *Usûl*, II/332; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 288; ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fıkh*, I/163-167; Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s.296.

²⁴ el-Âmidî, Seyfeddîn Alî b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Daru's-Samî'î, Riyad 1424/2003, I/201; el-Hudârî Beg, *Usûlu'l-Fıkh*, s.91; ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fıkh*, I/168.

²⁵ es-Serahsî, *Usûl*, II/332-340; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 288, 293, 294.

ehliyetine eriřir²⁶ ve bu yaşlarda dînî birtakım sorumluluklar devreye girer. Dînî sorumlulukların yedili yaşlarda bireye emredilmesi konusunda ayet²⁷ ve hadislerin²⁸ etkisi vardır. Nâkıs edâ ehliyetine sahip kimse, hukûken mümeyyiz olan çocuk ve benzerlerinin haiz olduğu mâli muameleler, akîdler ve diğer tasarruflarla ilgili hak ve sorumluluklara sahipken; ibâdî bakımdan namaz, hac ve diğer Şer'i teklifler bakımından gayr-i mümeyyiz çocuk gibi kabul edilir. Kâmil edâ ehliyetine sahip kimse ise âkil-bâliğ olduğu için dînî teklif bağlamında tüm Şer'i hükümlerle mükelleftir. Bu anlamda birey, yaşamının çocukluk döneminden çıkmış kabul edilir.²⁹ Etraflıca olmasa da kişinin iyi ile kötünün ne olduğunu anlamak manasındaki temyiz gücü, çocukta henüz temâyüz etmemişe kâmil ehliyetine sahip olması olanaksızdır.³⁰ Çocuklar, ancak reşid olarak buluğ çağına ulaştıkları zaman edâ ehliyetine sahip olabilirler.³¹

Teklif muhatap olma açısından edâ ehliyetine erişmek için çocuğun doğumdan itibaren kat edilmesi gereken dönemleri, gayr-i mümeyyiz, mümeyyiz ve buluğ evreleri olarak belirlemek mümkündür.³² Hukûkî açıdan bu evrelerin başına çocuğun anne karnındaki hali olan cenin dönemini;³³ sonuna ise rüştünü ispat etme dönemini de³⁴ eklemek mümkündür.

Doğumdan başlayıp yedi yaşına kadar olan bu ilk dönem içerisinde çocuk, gayr-i mümeyyiz olarak kabul edilir. Bu döneminde çocuk, vucûb ehliyetine sahiptir ancak edâ ehliyetine sahip değildir. Çocuğun bu dönemde imân ve ibâdet ile ilgili konularda teşvik etmek, sevdirmek ve alıştırmak gayesi güdülerken bazı dînî hususlarda eğitime tâbî tutulması mümkündür. Ancak bu eğitim esnasında hiçbir Şekilde zorlayıcı ve cezalandırıcı yöntemlere başvurulamaz. Çünkü çocuk, bu dönemde dînî teklif açısından hiçbir Şekilde mükellef değildir.³⁵ Ancak hukukî

²⁶ Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 289; Şa'bân, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 296.

²⁷ "Ehline namaz kılmalarını emret, kendin de ona sabırla devam et" Tâhâ Sûresi, 20/132.

²⁸ "Çocuklarınız yedi yaşına geldiğinde, onlara namazı emredin. On yaşına bastıklarında ise namazı kılmaları için gerekirse hafifçe cezalandırın. Yataklarını da ayırın." Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvud*, (nşr. Muhammed Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî), Mektebetu'l-Me'ârif, Riyad ts, *es-Salât*, 25; et-Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Serve, *Sünenü't-Tirmizî*, (thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî), Mektebetu'l-Me'ârif, Riyad ts, *el-Mevâkît*, 182. "Çocuk, sağını solunu bildiği ona namazı emredin." Ebû Dâvud, *es-Salât*, 26.

²⁹ es-Serahsî, *Usûl*, II/332-340; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 288, 293, 294.

³⁰ el-Âmidî, *el-İhkâm*, I/201.

³¹ Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 288.

³² ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fıkh*, I/164; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 288-290.

³³ Şa'bân, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 296.

³⁴ el-Hudarı Beg, *Usûlu'l-Fıkh*, s.91; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 290.

³⁵ İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî, *Mecmûu'l-Fetevâ*, (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsim), Medine 1425/2004, IV/279; Şa'bân, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 297.

açısından birtakım haklara sahiptir ve kendisi adına veli veya vekilinin yerine getirebileceği nafaka, zekât ve fitır sadakası gibi borç yükümlülüklerini üstlenebilecek bir seviyededir. Ancak hukukî olarak edâ ehliyetine sahip olmadığı için hak doğuran fiillerinden dolayı kendisi değil, velisi sorumlu tutulur. İrâde beyânından sorumlu tutulamayacağı için de sözlerinin hiç bir hukukî tasarrufu yetkisi yoktur.³⁶ Gayr-i mümeyyiz çocuğun hukuken bazı sorumluluklarının olmasını şahsıyla ilgili değil, vâris olduğu ekonomik servetiyle ilgili görmek gerekir. Çünkü servet, hukuken kendi başına bir değer olduğu için sahibine bakılmaksızın üzerinde birtakım haklar bulunmaktadır. Servetin mülkiyet hakkı aracılığıyla başka değerlerle ilişkilendirilmesi üzerindeki bu hakların izale edilmesi için bir gerekçe değildir.³⁷

Fıkıh usulcüsü Ebû Zeyd Ömer b. İsâ ed-Debûsî (ö.430/1039)'ye göre, dînî hükümler doğuştan itibaren bireye vâcip kılınmıştır. Aslu'l-Vücûb denilen bu teklife muhatap olmada çocuk ile yetişkin arasında herhangi bir fark yok iken; Vucûbu'l-Edâ denilen teklife konu olan hususlar da belirgin bir fark vardır. Çünkü bebeklik ve çocukluk, hukukun zorluğu giderici genel hükümleri kapsamında bir mazeret olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle dînî hükümlerin yerine getirilmesi için kişinin tam edâ ehliyetine kavuşması beklenmelidir.³⁸ Debûsî'nin bu görüşü kendisinden sonra gelen diğer usulcüler tarafından değişik açılardan tenkit edilmiş ve edâ ehliyeti olmadan kişinin hiçbir şekilde teklife muhatap olamayacağı savunulmuştur.³⁹

Çocukluğun yedi yaşından bulûğa kadar devam edecek olan ikinci döneminde ise birey, tam vucûb ehliyetine sahiptir. Ancak iyiyi-kötüyü, yararı-zararı bilmek anlamında akli bir seviyeye ulaşmakla beraber rüştünü tam ispat edemediği için noksan edâ ehliyetine sahiptir. Bu nedenle vacip derecesinde dînî teklife muhatap olmamakla beraber, ibadetleri muteber sayıldığı için imân ve ibâdet ile ilgili konulardaki teşvik edici, sevdirci ve alıştırmacı eğitim çabalarının bir üst seviyede yarar sağlaması için küçük müeyyideler uygulanabilir. Ancak bu müeyyideler tümüyle eğitim amaçlı olup kesin bir dînî veya hukukî emre dayanmadığı için zamanın şartlarına göre değişkenlik gösterebilir.⁴⁰ Mümeyyizlik çağındaki çocukların hukukî açıdan üç çeşit tasarruf yetkileri vardır. Birincisi, çocukların veya velilerinin onların yararına olan tasarruflarıdır ki, bunlar sorgulanmaksızın hukuk önünde hüküm kabul edilir. İkincisi, çocukların veya velilerinin onların zararına olan tasarruflarıdır ki, bunlar sorgulanmaksızın hukuk önünde red edilir. Üçüncüsü ise, çocukların kendi yararına veya zararına olabilecek tasarruflarıdır ki, bunları

³⁶ Şa'bân, *Usûlu'l-Fıkh*, s.296, 297.

³⁷ ez-Zuhaylî, Prof. Dr. Vehbe, *el-Fıkhul-İslâmî ve Edilletuhû*, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk 1405/1985, IV/56, vd;V/489, vd.

³⁸ ed-Debûsî, *Takvîm*, 417-418.

³⁹ es-Serahsî, *Usûl*, II/333.

⁴⁰ Şa'bân, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 297.

velileri onaylarsa kabul, onaylamazsa red edilir.⁴¹ Fâkihlerin bu görüşlerinde salt nakli bilgilere⁴² göre hüküm verdikleri düşünülebilir.

Hanefî fikhına göre, ibadet ve benzeri konularda mümeyyiz çocukların söz ve davranışlarına itibar edilmesine rağmen, onların vacib seviyesinde bir teklife muhatap olmadıkları için ibadetlerinden hâsıl olan sevabın ebeveynlerine râcîdir. Bundan dolayı temyiz çağına ulaşmış gayr-i müslim bir çocuğun, Müslüman olduğu yönündeki sözüne maslahata binaen itibar edilirken, irtidat ettiğini ilan eden Müslüman çocuğun sözü, yine maslahata binaen askıya alınır. Tam edâ ehliyetine ulaşacağı buluş çağına kadar beklenilir. Bu çağa ulaştığında ise, irtidat ettiğini söyleyen çocuğa iman teklif edilir. Kabul etmesi durumunda dinen ve hukûken İslâm dairesindeki hak ve ödevleri devam eder.⁴³

Çocukluğun üçüncü ve sonuncu devresi olarak kaynaklarda verilen Buluş çağı, esasen yetişkinlik çağının başlangıcıdır. B-l-ğ kökünden türeyen bulûğ kelimesi, Kur'an'da yetmiş üç yerde geçmekte olup⁴⁴ Arapça'da soyut veya somut herhangi bir olay veya olgunun olması gereken nihai aşamaya ulaşması veya ulaşmak üzere olduğu anlamına gelir.⁴⁵ Buluş aşamasında birey, artık âkil bâliğ olduğu için tüm dînî ve hukûkî tekliflere tam edâ ehliyetiyle muhatap olur⁴⁶ ve yaptıklarından dolayı koşulsuz olarak mesul kabul edilir.⁴⁷ Ancak fâkihler, buluş çağına erişmiş olsa da rüşdünü ispat edinceye kadar kişiye mallarının teslimi konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları kişinin ekonomik anlamda rüşdüne engel teşkil edebilecek sefeh/savurganlık, cunûn/delilik ve ateh/bunaklık gibi birtakım niteliklere kalıcı olarak sahip olan kimselerin mallarına hacr (servetin heder edilmesine mani olmak hakkı) uygulanabileceğini savunmuşlardır.⁴⁸ Buluşdan sonra kişinin ekonomik akid ve tasarruflarının hacr altına alınmasında bazı ayetlerin⁴⁹ zahiri manalarının etkin olduğu söylenebilir. Ancak hacrın ekonomik hakların ihlali olduğu noktasından hareketle sefih kimsenin hacr edilmesinin yanlış olduğunu söyleyen fâkihlerde bulunmaktadır.⁵⁰ Nitekim Hanefî mezhebine göre, reşid olma için son yaş yirmi beşdir. Kişi bu yaşta aklî ve bedenî olgunluğa ulaşmıştır. Bu yaşta kişi dede bile olabileceği için onun hakkında sefihlik hali diye bir durum söz konusu

⁴¹ Şa'bân, *Usûlu'l-Fıkh*, s.296, 297; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 289, 290.

⁴² "Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır. Bunlar; uyanıncaya kadar uyuyan kimse, bülüğa erinceye kadar çocuk, aklî dengesine kavuşuncaya kadar akıl hastasıdır." Ebû Dâvûd, *el-Hudûd* 16.

⁴³ Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 289,290.

⁴⁴ Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, s.134,135.

⁴⁵ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s.60.

⁴⁶ es-Serahsî, *Usûl*, II/332; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 290.

⁴⁷ ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fıkh*, I/158; Şa'bân, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 298.

⁴⁸ es-Serahsî, *Usûl*, II/332-340; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 288, 293, 294.

⁴⁹ en-Nisâ Sûresi, 4/5; el-Bakara Sûresi, 2/282; en-Nisâ Sûresi, 4/6.

⁵⁰ Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 295,296.

değildir. Dolayısıyla yirmi beş yaşından sonra kişinin malı üzerinde hacr düşünülemez.⁵¹

Bireyin tam edâ ehliyetine sahip olmasında önemli bir etken olan bulug çağının belirli bir yaş aralığında mutâla edilmesi doğal birtakım etkenler nedeniyle sağlıklı bir anlayış olmadığı söylenebilir. Çünkü bireyin genetik olarak doğuştan getirdiği nitelikleri, yaşadığı coğrafyanın özellikleri, maruz kaldığı iklim şartları ve beslenme alışkanlıkları gibi birçok etken, bulug çağının belirlenmesinde farklılıklara neden olmaktadır. Ancak hukukçular, hukukî muamelelerde karışıklığa neden olmamak için bulug çağının alt ve üst yaş sınırları belirlemeye çalışmışlardır.⁵² Modern dönem yaklaşımları açısından da sorumluluğun yaş ile değil, olgunlukla sağlanabileceği ifade edilmektedir. Çünkü bireyin cinsel gelişimi ile eğitsel gelişimi arasında güçlü bir paralellik bulunmaktadır.⁵³ Bundan dolayı yaşını doldurmuş olmasına rağmen, zihinsel ve bedensel gelişimini tamamlayamamış bireylerin mâzeretli sayılması ve dünyadaki hukukî işlerinde velisine, ahretteki dînî durumunun ise Allah'a havale edilmesi uygun bir çözüm gibi görünmektedir.

Bulugun neliği ve kapsamı konusunda Kelâm âlimleri, Fıkıh âlimlerinin farklı bir yol takip etmişlerdir. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf el-Abdî (ö.235/849)'ye göre bulûğ, aklın kemâle ermesiyle mümkün olur. Kişinin kendi varlığı ile çevresini kuşatan evrenin birbirinden ayrı olduğunu zorunlu olarak bilmemizi sağlayan bilgi, akıl sayesinde elde edilir. Yine akıl sayesinde kişi, ilim sahibi olma kuvvetine ulaşır. Ebu'l-Huzeyl'e göre kişiyi bulûğa eriştiren akıl, bir his olup akledilebilir niteliktedir.⁵⁴

Cübbâî de bulûğu, aklın kemâle ermesi olarak tanımlar. Akıl bir ilim olup mecnun kimsenin kendisini alıkoyamadığı şeyden kişiyi korur. Bu nedenle akıl, kişiyi kötülüklerden ve yanlışlıklardan alıkoyan bir bağdır. Akıl, bilgi ve bilim sayesinde gelişir ve güçlenir. Kişi doğuştan zorunlu olarak bildiği ve aklederek sonradan kazanmış olduğu bilgisi sayesinde gelişerek bâliğ olur. Bâliğ olan kimse ise, kâmil olduğu için teklif ile mükelleftir. Buna göre insan, aklî manada kâmil ve bâliğ olmadığı müddetçe kendisine teklif vacip olmaz. Kişi, akıl yürütmenin faydasını görmediği, eşyanın bir yaratıcısı olduğunu düşünmediği, akletmekten uzaklaşması halinde cezalandırılacağına dair kalbine bir sıkıntı doğmadıkça veya bunların yerine geçecek bir melek, elçi ve uyarıcının sözü ulaşmadığı müddetçe

⁵¹ Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 290.

⁵² İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddîn Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyub ez-Zür'î ed-Dimeşkî, *Tuhfetü'l-Mevdûd bi Ahkâmî'l-Mevlûd*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 232,233; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 291.

⁵³ Geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara 1996, s.88-98,146-149.

⁵⁴ el-Eş'arî, Ebu'l Hasan Alî b. İsmâil, *Makâlâtü'l İslamiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Mektebetü'l-Nehdati'l-Mısıriyye, Kahire 1369/1950, II/154.

teklife muhatap olması düşünülemez.⁵⁵ Cübbâî'nin bu fikrinden hareketle onun âkil olmanın sınırlarını ahlâkî erdeme ulaşma boyutuna taşıdığını söylemek mümkündür. Nitekim onun yaklaşımına göre insan, biyolojik buluş çağına ulaştığı ve delilik alameti göstermediği halde, akli gelişim evresini tamamlayamadığı için mükelleflikten kurtulabilmektedir.

Bağdat Mu'tezile'sinden bazılarına göre insan, ancak hâtır ve tenbih sahibi olduğunda bâliğ ve mükellef olur. Bu durumda doğru akıl yürütme yoluyla zorunlu ilmin oluşmadığı kimseler için hâtır ve tenbih gereklidir.⁵⁶ Sümâme b. Eşres en-Numeyrî (ö.213/828), insanın ancak dînî ilimlerin zorunlu kılınmasıyla bâliğ olabileceğini savunur. Allah'ı, elçilerini ve kitaplarını bilme istidadına sahip olan kimselere teklif vaciptir. Eğer kişi bunlardan yoksunsa teklif gerekmez. Böylesi kimseler, çocuk gibi kabul edilip tekliften muafır.⁵⁷

Kelâmcıların çoğuna göre kişiyi bulûğa eriştiren şey, aklın kemâle ermesidir. Fıkıhçıların çoğunluğu ise kişinin iki durumda bâliğ sayılacağını söylemişlerdir. Bunlardan biri, akıl sağlığı yerinde olarak ihtilam olmak, diğeri ihtilam olmasa bile aklı başında olarak on beş veya on yedi yaşını doldurmaktır. Bazıları ise ihtilam olmaması durumunda yaşı ne olursa olsun kişinin bâliğ olamayacağına hükmetmişlerdir.⁵⁸

Son tahlilde kelâmcılar ve hukukçular zihnen âkil, bedenlen bâliğ olan her çocuğu îmânî, ibâdî ve hukûkî meselelerde tam edâ ehliyetine sahip kabul ederler. İhtilaf ise, âkil ve bâliğ olma halinin hangi aşamalarda gerçekleşecek olmasındadır.

Mümeyyiz ve gayr-i mümeyyiz çocukluğun ölçüsü hakkında kelâmcılar, akli olgunluğu ölçü alırken, hukukçular bedenî olgunluğu esas almışlardır. Bu yaklaşımın tarzının mütekellimûn ve fukahâ açısından farklı olmasını doğal karşılamak gerekir. Ancak belirgin bir noksanlık ve sıkıntı olmadığı müddetçe,⁵⁹ âkil bâliğ olma kıstaslarının zorlanarak kişinin tüm yaşamı boyunca dînî ve hukûkî teklifin dışında kalabileceğini savunmak kabul edilebilir bir yaklaşım gibi görünmemektedir.

2- Teklif Bağlamında Çocukların İmânî Durumu

2a. Hariciler

Havâric fırkaları arasında sayı ve kuvvet bakımından tespit edilebilen en büyük ve güçlü fırka olan Ezârika, muhaliflerinin kadınlarını ve çocuklarını

⁵⁵ el-Eş'arî, *Makalât*, II/155.

⁵⁶ el-Eş'arî, *Makalât*, II/155.

⁵⁷ el-Eş'arî, *Makalât*, II/156.

⁵⁸ el-Eş'arî, *Makalât*, II/156.

⁵⁹ Kişinin eda ehliyeti kısmen veya tamamen zedeleyen *Semavî* (Çocukluk, Delilik, Bunama, Ölüm vs.) ve *Muktesep* (Sefeh, Cehalet, Sarhoşluk vs) Arızalar için bkz. el-Hudarı Beg, *Usûlu'l-Fıkh*, s.94-110; ez-Zuhaylî, *Usûlu'l-Fıkh*, I/168-195; Ebû Zehrâ, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 292-312; Şa'bân, *Usûlu'l-Fıkh*, s. 299-306.

öldürmeyi helal ve mübah sayar.⁶⁰ Çünkü onların düşüncesine göre, muhalif Müslüman fırkalar müşrik oldukları için aynı şekilde çocukları da müşrik kabul edilir. Bundan dolayı da müşrik çocukları, babalarıyla birlikte ebediyen cehennemde kalacaklardır.⁶¹ Hâricî Acârîde fırkasının Halefiyye kolu da sadece çocuklar konusunda mensubu olduğu fırkanın düşüncesini bırakarak Ezârîka'nın yaklaşımını benimsemiştir. Halefiyye, Ezârîka'nın iddia ettiği gibi müşriklerin çocuklarının bir amel işleme ve terk etme ile muhatap olunmaksızın cehennemlik olduğunu savunmuştur.⁶²

İbâdiyye'ye göre, günahkâr olan inananların tövbe etmeksizin günahlarında ısrarcı davranmalarını nimet küfrü sayarak onları, Allah'a şirk koşmakla itham etmiştir. İbâdiyye, Müşrik çocukları hakkında herhangi bir hüküm vermez. Onlara göre Allah, dilerse müşriklerden intikam almak için onların çocuklarına azap eder, dilerse de onları lütfünden bağışlayıp cennetine alır.⁶³ Ancak aşırı giden bazı İbâdiyye fırkaları bu azabın imkânını değil, vucûbiyetini savunarak, Allah'ın sırf müşriklere eziyet olsun diye çocuklarını da azap edeceğini iddia etmişlerdir.⁶⁴

Râfiziler, ahrette çocuklara azap edilmesi konusunda iki fırkaya ayrıldılar. Bazıları, Allah'ın çocuklara azap etmesi ve bağışlaması konusunda muhayyer olduğunu savunur. Ebu Muhammed Hişam b. Hakem (ö.190/806?)'in öncülüğünü yaptığı ve Eşari'nin kendi devrinde bu görüşün taraftarlarının çokluğundan bahsettiği diğer görüşe göre ise, çocuklara ahrette azap verilmeyecek ve onlar direkt cennete alınacaklardır.⁶⁵

Sufriyye'ye göre, günahda ısrarcı olan ve tövbeye yanaşmayan inananlar, Allah'a şirk koştukları için müşriktir. Ancak Sufriyye'nin her üç kolu da, müşrik olarak kabul ettikleri muhaliflerin kadınlarının ve çocuklarının katledilmesini caiz görmez ve buna izin veren Ezârîka'yı tenkid ederler.⁶⁶

Ebü Beyhes el-Heysam b. Câbir (ö.94/713)'in öncülüğünü yaptığı Beyhesiyye'nin Ashâbu's-Suâl koluna göre mü'minlerin çocukları mü'min,

⁶⁰ el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l Fırak*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1416/1995, s.73,117.

⁶¹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, (thk. Dr. Muhammed İbrâhîm Nasr, Dr. Abdurrahmân Umeyra), Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1416/1996, IV/127; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.73; eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n Nihâl*, (thk. Emîr Alî Mühennâ, Alî Hasen Fâûr), Dâru'l Ma'rife, Beyrut 1414/1993, I/141; el-Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed b. el-Huseyn b. Abdilkerîm, *Usûlu'd-Dîn*, (nsr. Hans Peter Linss), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1424/2003, s.255.

⁶² el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.96; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/150.

⁶³ el-Eş'arî, *Makalât*, I/176; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/157.

⁶⁴ el-Eş'arî, *Makalât*, I/316.

⁶⁵ el-Eş'arî, *Makalât*, I/121.

⁶⁶ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.90, 91; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/159.

kâfirlerin çocukları ise kâfirdir. Dolayısıyla dünya ve ahrette babalarının durumları ne ise, çocuklarının durumları odur.⁶⁷ Ancak buluğa erişmelerinden sonra çocukların hükmü, yetişkinlerin hükmü gibidir. Bu durumda onlara göre, Müslüman çocukları, buluğa erişip küfürlerini açıkça ortaya koyuncaya kadar mü'min, kâfir çocukları buluğa erişip imanlarını açıkça ortaya koyuncaya kadar kâfirdir. Eğer bu haldeyken onlara ölüm ulaşırsa, babalarının buldukları hâl üzere ahrette diriltirler.⁶⁸

Acâride'nin tamamı Abdulkerim b. Acred (ö.120/738)'i imam kabul ettikleri için çocukların sorumluluğu konusunda önceleri onun fikrini savunuyorlardı. Ebû Beyhes, çocukların hükmü konusunda Acred'e muhalefet ederek ondan ayrılmıştır. Ebu Beyhes'in Acred ile ayrılmaya neden olan düşünce, çocukların buluğa erinceye kadar imânî durumları haklarında tarafsız kalınması gerektiği ve çocuğun ancak buluğa erişmesinden sonra teklife muhatap olabileceğinin savunulmasıdır.⁶⁹ Nitekim Acred'e göre çocuk, ancak buluğ çağına ulaştığı zaman teklife muhatap olabilir. Buluğ öncesinde iman veya küfürle vasıflandırılmaz. Dolayısıyla çocuğun İslâm ile çağrılmasına veya kendisini İslâm ile vasıflandırmasına kadar ona karışılmaması gerekir.⁷⁰ Acâride'nin çocuklar hakkındaki bu düşüncesi Şuayb b. Muhammed (ö.2./8.yy. ortaları)'in öncülüğündeki Şuaybiyye ve benzeri fırkalar tarafından bazen aynıyla takip edilmiř⁷¹ bazen de farklı noktalara taşınmıştır. Acâride'den olan Osman b. Ebi's-Salt (ö.?), çocukların sorumluluğu konusunda biraz daha radikalleşerek, imanlarını kabul ederek uzlaştıkları kimselerin dahi çocuklarından uzak durulmasını savunmuştur. Çünkü çocuklara iman teklifi yapılmadığı için Müslüman değillerdir. Çocuklar, buluğa erdikleri zaman İslâm'a çağrılırlar. Kabul ederseler, ancak bu takdirde Müslüman kabul edilirler. Acâride'nin dokuzuncu fırkasına göre ise, ne mü'minlerin, ne de müşriklerin çocukları, İslâm'a davet edilip kabul veya inkâr edeceklerinin açığa çıkacağı ana kadar dost veya düşman kabul edilmezler.⁷²

Se'âlibe mensupları da başlangıçta Abdulkerim b. Acred'i imam olarak kabul ediyorken daha sonraları, kendi imamları olacak olan Sa'lebe b. Mişkân (ö.2./8.yy. ortaları) ile aralarında geçen bir tartışma nedeniyle Acred'i tekfir etmişlerdir.⁷³ Tekfire neden olan olay şöyle gerçekleşir. Acâride fırkasına mensup Abdulcebbâr namında bir zat, Sa'lebe'nin kızı ile evlenmek ister. Sa'lebe, bu kişinin evlilik teklifine onay verip nikâh için dört bin dirhem mehir ister. Ancak Abdulcebbâr, evlenecek kızın buluğ çağına ulaşıp ulaşmadığını öğrenmek için aracı ile birlikte

⁶⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/146,147.

⁶⁸ el-Eş'arî, *Makalât*, I/180.

⁶⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/148.

⁷⁰ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.94.

⁷¹ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/151.

⁷² el-Eş'arî, *Makalât*, I/167; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.98; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/149.

⁷³ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.100.

Ümmü Saîd adındaki bir kadını, kız evine gönderir ve onlara şöyle söylemesini ister. “Eğer kızınız buluğa ermiş ve İslâm’ı kabul etmişse, mehrin miktarının ne kadar olacağını hiçbir önemi yoktur.” Damadın bu şekilde davranmasının nedeni, müntesibi olduğu Acârîde’in çocuklar hakkındaki hükmüydü. Acârîde fırkasının inancına göre, çocukların buluğ çağına eriştikleri zaman, İslâm’a davet edilmeleri gerekiyordu. Ümmü Saîd, damadın söylediklerini kız tarafına iletmişti zaman kızın annesi, kızlarının ister buluğ çağına ulaşsın, ister ulaşsın kendi velayetleri altında olduğu için Müslüman olduğunu söylemesi üzerine, taraflar arasında ihtilaf çıkar. Damat başka bir zaman aynı şartlar altında evlilik isteğini tekrarlasa da kızın annesi tavrını değiştirmez. Bu gelişmeler üzerine kızın babası olan Sa’lebe, damat adayına ve eşine artık bu konuda konuşmalarını söyler. Ancak olaydan haberdar olan Acred, buluğa ulaşmış çocuğa ihtida teklifinde bulunulmasının dini bir vecibe olduğunu hatırlatır. Sa’lebe ise, hakkı inkâr ettiklerini açıkça ortaya çıkmadığı müddetçe, çocukların velilerinin velayetine bağlı olduğu yönünde aksi bir görüş bildirir. Kısaca Sa’lebe, kızının kâfir olarak kabul edilmesini reddetmekle, Acârîde’in fikrini de reddetmiştir.⁷⁴ Olay, inatlaşma nedeniyle büyüyerek tarafların birbirini tekfir etmesiyle sonuçlanır.⁷⁵

Eş’arî’nin onuncu Acârîde fırkası olarak zikrettiği Sa’lâbiyye mezhebinin imamı olan Sa’lebe ile bir üst imam olan Acârîde’nin imamı Abdulkerim, çocuk meselesinde ayrılığa düşünceye kadar her konuda hem fikirdiler. Ancak kız isteme olayında Sa’lebe’nin çocukların teklife muhatap olma hususunda Abdulkerim’den farklı düşündüğü anlaşıldı. Nitekim Sa’lâbiyye mensupları da bu ayrılığı sonradan devam ettirmişlerdir. Sa’lâbiyye’ye göre, gerek inkârcıların ve gerekse inananların çocukları için dostluk veya düşmanlık diye bir durum söz konusu olamaz. Çocukların gerçek anlamda imânî durumları, ergenliklerine eriştiklerinde İslâm’a davet edildikleri zaman ortaya çıkar.⁷⁶

Sa’lâbiyye mensuplarının bağlı buldukları aşırı yaklaşımdan uzaklaşarak, çocukların durumları hakkında, ebeveynleriyle yakın bir ilişki kurduklarını görülmektedir. Yani Sa’lâbiyye’nin dolaylı olarak, anne ve babası inanan kimselerin çocuklarını mü’min, inkârcı olan kimselerin çocuklarını ise kâfir olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür.⁷⁷ Nitekim onlara göre çocuklar, babalarının mükâfatına ortak oldukları gibi azaplarına da ortaklıklar. Çünkü çocuklar, babalarının rükünlerinden bir rükündür. Yani babalar ve oğullar birbirlerinden olup ayrı kabul edilmezler.⁷⁸ Dolayısıyla Sa’lebe, Müslüman çocukların buluğa erişip

⁷⁴ el-Eş’arî, *Makalât*, I/177; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.100,101; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/152.

⁷⁵ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.101.

⁷⁶ el-Eş’arî, *Makalât*, I/167.

⁷⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/146,147.

⁷⁸ el-Eş’arî, *Makalât*, I/169,190.

küfürlerini açıkça ortaya koyuncaya kadar mü'min, kâfir çocuklarının da buluğa erişip imanlarını açıkça ortaya koyuncaya kadar kâfir kalacaklarını iddia etmiştir.⁷⁹

Havâric fırkaların muhalif çocuklarının imânî bağlamda durumlarının ne olduğu konusundaki fikirleri, onların küfürle itham siyasetinin bir uzantısı olup kendi içerisinde aklı, vicdânî ve dînî birçok açmazı barındırmaktadır. Bundan dolayı onların fikirlerinin sistematik bir alt yapısının olduğundan bahsetmek oldukça zordur. Örneğin Hârici bir fırka olan İbâdiyye'nin Ashâb-ı Taat koluna göre Ehl-i Kible'den olan muhaliflerin savaş sonrasında takibâta maruz bırakılması, kadın ve çocuklarının öldürülmesi meşru değilken, Müşebbihe'den olan kimselerin tâkibâtı, kadın ve çocuklarının öldürülmesi caizdir. Onları bu şekilde davranmaya iten ise, sadece Ebu Bekir Abdullah b. Âmir el-Kureşî (ö.13/634)'nin Ridde olaylarındaki tutumunun bir benzerini sergilemek istemeleridir. Nitekim Ebû Bekr, kendisine zekât vermek istemeyenleri takip ettirmiştir.⁸⁰ Müslüman gruplar içerisinde kimlerin dinden dönüp dönmediklerini belirleyen ölçünün ne olduğu ise bütünüyle fırkaların kendi dinamiklerine bırakılmıştır. Bu nedenle, havâric fırkaları kendi aralarında dahi baskınlar ve katliamlar yaparak erkekleri öldürmüşler, kadınları ve çocukları ise bazen ganimet olarak esir almışlar bazen de öldürmüşlerdir.⁸¹

Hârici fırkaların çocuklar hakkındaki görüşlerini üç ana başlık altında toplamanın mümkün olduğunu söyleyen Eşari, bu başlıklardan sonuncusunu Kaderiyye veya Mu'tezile ait olmasına rağmen havâric fikirleri arasında zikretmiştir.⁸² Çalışmanın sistematığı açısından Eşari'nin bahsettiği üçüncü görüşün Mu'tezile'nin çocuklar hakkındaki hükümleri incelenirken verilecektir. Bu başlıklardan birincisine göre, müşrik çocuklarının hükümlerinin babalarının hükmü gibi olup onlara azap edilecektir. Aynı şekilde mü'minlerin çocuklarının hükmü, babalarının hükmü gibi olup onlara mükâfat verilecektir. Bu şekilde düşünen gruplar, ölümünden sonra dinlerinden dönen babaların çocukları hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları, bu durumdaki çocukların babalarının sonraki imânî durumlarına göre hükümlerinin değişeceğini; bazıları ise, çocukların öldükleri zaman babalarının imânî durumları ne ise, o duruma göre diriltileceklerdir. İkinci yaklaşıma göre mü'minlerin çocukları, babalarına tâbiyet esasına dayanarak mü'min olarak kabul edilir. Çünkü Allah, "İman sebebiyle zürriyetlerini de onlara kattık"⁸³ buyurmaktadır. Allah, müşrik çocukları hakkında ise elem ve lütuf verme hususunda tümüyle muhayyerdir. Böylesi çocuklar hakkında azap veya mükâfat kapsamında iş,

⁷⁹ el-Eş'arî, *Makalât*, I/180.

⁸⁰ el-Eş'arî, *Makalât*, I/175; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.107.

⁸¹ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/141,142.

⁸² el-Eş'arî, *Makalât*, I/190.

⁸³ et-Tûr Suresi, 52/21.

Allah'a kalmıştır. Bu hususta Allah'ın vereceği karar, herhangi bir şekilde yadırganamaz.⁸⁴

Son tahlilde Havâric fırkalarına göre, ayetlerde ifade edilen, çocukların hükümlerinin babalarına râci olacağı⁸⁵ ve kâfirlerin ancak kendileri gibi isyankâr çocuklar yetiştirecekleri⁸⁶ hükümleri gereğince, inkârcı çocuklarının ahretteki konumları cehennemdir. Nitekim bu meyanda hadisler de⁸⁷ bulunmaktadır.⁸⁸

2b. Mu'tezile

İlk mu'tezilî imamlardan olan Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl (131/748) ile başlayan iman tartışmalarının asıl mecrasını aşarak çocukları da kapsayacak bir boyuta ulaşması neticesinde, Mu'tezile arasında da çocukların dînî teklif karşısındaki durumları tartışılmaya başlanmıştır.⁸⁹

Ebu'l-Huzeyl, çocuğun kendi zâtî bilgisinin ikinci basamağında⁹⁰ (noksan edâ ehliyeti), zorunlu bilgilerden olan tevhid ve adâlet bilgilerinin tamamını ve Allah'ın ona işlemlerini emrettiği şeylerin toplu bilgisini kesintisiz bir şekilde bilmesi gerektiğini savunur. Çocuk, eğer zâtî bilgisinin ikinci basamağında bu bilgilere ulaşamaz ve üçüncü basamakta (tam edâ ehliyeti/buluğ çağı) ölürse, kâfir olarak ebedi âleme irtihal etmiş olacaktır. Çocuğun sadece haberler yoluyla öğrenilen kazanılmış bilgileri, gelişiminin ikinci basamağında öğrenmiş olması gerekir. Çünkü çocuğun rivayet yoluyla dînî bilgileri duymuş olması, dînî sorumluluğu gerektirir.⁹¹ Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir (ö.210/825) ise, çocuğun kişisel zâtî bilgisinin yanı

⁸⁴ el-Eş'arî, *Makalât*, I/190.

⁸⁵ et-Tûr Sûresi, 52/21.

⁸⁶ Nûh Sûresi, 71/26,27.

⁸⁷ "Kız çocuğunu gömen de, gömülen de Cehennemdedir." Ebu Dâvud, es-Sünnet 18. Aynı hadisin bir diğer rivayetinde devamlı şöyle denir. "... Ancak gömen kişi, İslam'a ulaşım onu kabul ederse, o başka!" et-Taberânî, Ebu'l Kâsım Suleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire ts, VII/44, (6319). "Ey Allah'ın Resûlü! Müşrik çocukları hakkında ne dersiniz? diye sorulduğunda Hz. Peygamber, şu cevabı verdi: Nasıl bir amel işleyeceklerdi Allah daha iyi bilir." el-Buhârî, *el-Cenâiz* 92, *el-Kader* 4; Müslim, *el-Kader* 6; Ebu Dâvud, es-Sünnet 18; et-Tirmizî, *el-Kader* 5. en-Nesâî, Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî el-Hurâsânî, (thk. Abdulfettah Gudde), Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, Halep 1406/1986, *el-Cenâiz* 60. Aynı haberin diğer bir rivayetinde, "Onlar (çocuklar), babalarına tâbidirler" ifadesi yer almaktadır. Ebû Dâvud, *el-Sunne* 18.

⁸⁸ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l Kurâni'l Azîm*, (thk. Mustafa Seyyîd Muhammed vd), Müessesetü Kurtuba, Kahire 1421/2000, VIII/453; et-Taftazânî, Mesud b. Ömer Sa'duddîn, *Şerhu'l Makâsid*, (thk. Dr. Abdurrahman Umeyra), Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998, V/134,135.

⁸⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.117.

⁹⁰ Kelâmcıların çocukların zihinsel gelişim evreleri olarak ele aldıkları epistemolojik gelişim basamaklarını, fıkıh alanında bedensel gelişim evreleri olarak değerlendirilen psikolojik ve biyolojik dönemler olarak anlamak mümkündür. Geniş bilgi ve karşılaştırma için bkz. Şa'bân, *Usûlu'l-Fikh*, s.296-298.

⁹¹ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.129.

sıra üçüncü basamakta aklî bilgilerini de ortaya koymasını şart koyar. Çünkü ikinci dönem, nazar/müşahede ve fikir/düşünme evresidir. Eğer bunları üçüncü basamakta tamamlayamaz ve dördüncü basamakta (buluğ çağından sonraki rüşdü ispat dönemi) ölürse, kâfir olarak ruhunu teslim etmiş olacaktır. Bu durumda her iki Mutezilî âlime göre de çocuk, inkâr etmemesine rağmen zihinsel gelişiminin üçüncü ve dördüncü basmağında ölmesi durumunda aklî bilgilerini ortaya koyamadığı için kâfir olur.⁹²

Bişriyye fırkasının imamı olan Mu'temir ise Allah'ın zâlimane bir tutumla bir kimseye azap edebileceğini iddia eder. Bir kimse hakkında azap takdir edilmişse, kişinin teklife muhatap olacağı yaşa kadar yaşaması gerekir. Böylece kişinin isyankâr olmasına imkân verilerek hakkındaki azap kesinleşmiş olur. Eşarî bakış açısına göre de Allah'ın dilemesi halinde, kuluna istediği azabı vermeye muktedir olduğu savunulur. Ancak Eşarî yaklaşımın Bişriyye fırkasından farkı, kişiye azabın zâlimane bir tutumla değil, âdilane bir tutumla verilebileceğini savunmalarıdır. Kişinin azaba sürüklenebilmesi için çocukluğundan ergenliğe kadar beklenilmesi fikri, ister zâlimane bir tutumla olsun, ister âdilâne bir tutumla olsun sonuçta muhatabın akıbetini değiştirmemektedir. Mu'temir'in "Allah, çocuklar hakkında zulme karar verdiğinde, zulmüyle âdil olur" fikrini sebep ve sonuç açısından çelişkili bulan Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö.429/1037)'nin, benzer bir yaklaşımı savunan mensubu olduğu Eşari bakış açısını tenkit etmemektedir. Bağdâdî'ye göre, Allah, küçük bir çocuğu cezalandırmaya muktedirdir. Eğer çocuk hakkında böyle bir hüküm takdir edilirse bu, onun için bir zulüm değil, adâlet olmaktadır.⁹³ Bağdâdî'nin Eşari bakış açısını tutarlı, Mutezilî âlim Mu'temir'in yaklaşımını ise çelişkili gördüğü bu kanaat, kendisinden sonra gelen ve yine kendisi gibi Eşarî bir âlim olan Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî (ö.548/1153)'de de aynıyla devam etmektedir. Şehristânî, Mu'temir'in konumuz hakkındaki görüşlerinin; "Allah'ın çocuğa azap verme yetkisi bulunmaktadır, ama bunu yaparsa ona zulmetmiş olur. Allah, hakkında bunu söylemek güzel görünmemektedir. Fakat çocuk, âkil bâliğ olduktan sonra işlemiş olduğu büyük günah dolayısıyla azabı hak ederse daha uygun olur" şeklindeki görüşünü naklederek, halefi Bağdâdî gibi Mu'temir'in görüşlerinin çelişkili olduğunu söyler.⁹⁴

Mu'tezilî olan bir diğer âlim olan Ebu İshak İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (ö.231/845) ise, çocukların durumunu belirleyen faktörün bireysel çabalar olduğunu savunur. Kaderiyye veya Mu'tezile'nin reislerinden sayılan Nazzâm, çocuklar hakkında ezelde takdir edilen hükümlerin varlığını kabule yanaşmaz. Hatta kendisi Abdullah b. Mesud (ö.32/653)'u, " Saîd, annesinin karnında itaatkâr olan, Şakî

⁹² el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.130.

⁹³ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.158.

⁹⁴ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/78.

annesinin karnında isyankâr olandır” rivayetinden dolayı sapıklıkla itham etmiştir.⁹⁵ O’na göre, Allah, kulları hakkında kötü olan hiçbir şey yapmaya muktedir değildir. Azap veya mükâfatı belirleyen kişinin kendi gayretleridir. Allah, insanların iyiliğine olan şeyleri artırabildiği gibi kullarının kazanmış olduğu mükâfatları da artırmaya gücü yeter. Ancak Allah’ın kullarının mükâfatlarını azaltmaya gücü yetmez. Çünkü kötülük doğurabilecek fiiller, Allah katında zulüm olacağı için olanaksızdır. Bu nedenle cehennem kapısında duran bir çocuk, sadece kendi yönelmesi veya cehennem görevlilerinin zorlamasıyla ateşe girebilir. Allah’ın bir çocuğu azaba sürüklemesi zulüm olduğu için imkânsızdır.⁹⁶ Nazzâm’a göre kişinin ahretteki yerini belirleyen temel unsur, iman ve imanın göstergesi olan amel olduğu için çocukların sorumluluk anlamında herhangi bir mertebelerinden bahsetmek olanaksızdır. Çünkü peygamber çocukları dahi olsalar, inananların çocukları ile domuz, köpek, yılan ve haşerat gibi en necis hayvanların cennetteki dereceleri aynı olacaktır. Çünkü hayvanların da çocuklar gibi amelleri yoktur.⁹⁷ Nazzâm’ın konuya yaklaşım tarzının genel itizâlî anlayışın bir yansıması olduğu görülmektedir. Nitekim kendisi şeraitin gelmesinden önce kişinin akıllı ve düşünebilecek bir akli seviyede ise, düşünme ve istidlal yoluyla Allah’ı bilmek mecburiyetinde olduğunu savunmaktadır. O’na göre, insanların bütün işlerinde iyi ve kötünün ne olduğunu bilebilmeleri için akli yeteneklerinin aktif olarak kullanılması gerekmektedir. Birey, ancak bu şekilde teklife muhatap olabilir. Akli çabanın işlevselliği ise kişinin yanlış bir iş yapmaya niyetliken, kendisini o işten men etmeye muktedir olacak akla ve iradeye sahip olmasıyla mümkündür.⁹⁸

Sümâmiyye fırkasının imamı olan Numeyrî’ye göre, mü’minlerin küçükken ölen çocukları kıyamet gününde toprağa dönüşecektir. İ’tizal fikrinde olmasına karşın dini konulardaki gevşekliği ve ahlâki konulardaki zayıflığı nedeniyle bazı noktalarda Mu’tezile’nin genel yaklaşımları dışına çıkan Numeyrî, inananların çocukları hakkındaki toprağa dönüşme fikrini sonraları geliştirerek, inananların dışındaki inkârcı, ehl-i kitap ve sapkın tüm fırkalara da şamil kıldığı bilinmektedir.⁹⁹

Mu’tezilî âlimlerin çoğunluğu, çocukların sorumluluk sahibi olmadıkları için cezalandırılmayacakları, buna karşın eğer haklarında bir hüküm verilecekse de bu hükmün, ancak menfî yönde olabileceği fikrine meylettiklerini söylemek mümkündür. Nitekim Nazzâm, “Allah’ın çocukken ölenler için yardım ve ikrâmı, diğer canlılara olan lütfü gibidir”¹⁰⁰ derken, her halükarda çocukların, ya nimetlendirilerek ya da toprağa dönüştürülmek suretiyle, azaptan uzak olması

⁹⁵ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.319.

⁹⁶ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.133,134.

⁹⁷ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.145.

⁹⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/72.

⁹⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/84.

¹⁰⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/67.

gerektiğini vurgulamak istemiştir. Mu'tezilî âlimlerin bu hükme varmalarında, adâlet kavramına yükledikleri anlam aralığının etkin olduğunu söylemek mümkündür.

Aşırı hâricî ve îtizâlî firkalara göre çocuklar, dünyadayken ebeveynleri tarafından sahip olunan ekonomik bir servet gibi iken; ahretteyken teklif karşısında hayvanlarla aynı statüde değerlendirilmiştir. Örneğin Mutezilî olan Ebû Hâşim Abdüsselâm el-Cübbâi (ö.321/933), tövbe konusunu işlerken kadın ve çocuklardan adeta birer nesneymiş gibi bahseder. O'na göre, bir başkasının çocuğunu öldüren veya karısı ile zina eden kimse, bu günahından dönmediği müddetçe tövbe etse de tövbesi kabul edilmez.¹⁰¹ Görüleceği üzere kişinin yaptığı tövbenin sıhhati konusunda yapılan değerlendirmelerde, canına kıyılan çocuğun ve zinâ edilen kadının durumuna ilişkin hiçbir bilgi verilmemektedir.

Esasen çocukların kâmil bir birey olarak kabul edilmeleri ve teklife muhatap kabul edilme noktasında durumlarının ne olduğu konusunda İslâmî disiplinlerin tamamında belirsizlik birçok nokta bulunmaktadır. Bu durumun nedenleri arasında, olay ve olguların yaşandığı zaman diliminin değer yargıları ile değerlendirilmesi gerektiği, yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim Bâtınıyye gibi gulât/aşırı firkaların muhalifleri hakkında revâ gördükleri erkeklerin öldürülmeleri, kadın ve çocukların köleleştirilmesi veya yargılamaksızın öldürülmeleri gibi katı tutum sergilemelerinin arkasında sosyo-kültürel birçok sorun bulunmaktadır.¹⁰² Ancak sebebi ne olursa olsun, kadınların ve çocukların, ilmi tartişmalarda ve toplumsal olaylarda adeta yok sayılmaları anlaşılabilir gibi değildir.

Eşarî, çocukların hükmünün neliği konusunda Mu'tezile'nin veya Kaderiyye'nin görüşünü, Havâric fikirlerinin üçüncü ve sonuncusu olarak şu şekilde aktarır. Müşrik veya mü'min ayırt etmeksizin tüm çocuklar, aklı yeterliliğe sahip olmadıkça teklife muhatap değerdirler. Allah'ın çocuklar hakkındaki hükmü, ayırım yapmaksızın tamamının cennete girmeleri şeklindedir.¹⁰³ Mu'tezile'nin böylesi bir fikre varmasında, çocuklar hakkında verilecek hükmün lütuf, adalet ve hikmetin bir gereği olarak bunun ilahlığa en uygun davranış olacağını savunmaları büyük rol oynamıştır. Çünkü Mu'tezile'ye göre eş ve çocuk edinmekten uzak olan Allah, noksan sıfatlardan münezzehe olup kâmil sıfatlarla muttasıf olduğu için ondan hukuksuz ve hikmetsiz hiçbir icraatın hâsıl olması düşünülemez.¹⁰⁴

Kanaatimize göre Mûtezile'nin çocuklar hakkında kimi zaman çok müsamahakâr, kimi zaman da aşırı bir tutum içine girmesinin nedeni, onların adâlet fikrinden kaynaklanmaktadır. Genel olarak Mûtezilî âlimler, Bireyin çocuklukta

¹⁰¹ el-Bağdâdi, *el-Fark*, s.190.

¹⁰² el-Bağdâdi, *el-Fark*, s.288.

¹⁰³ el-Eş'arî, *Makalât*, I/190.

¹⁰⁴ el-Eş'arî, *Makalât*, I/217.

çıktığına dair bir işaret olması halinde mutlak sorumluluğu, çocukluk emarelerinin devamı durumunda ise mutlak masumiyeti savunmaktadırlar.

Adâlet bağlamında Mûtezile'nin çocuklara azap edilmesi hususunda üç farklı fikre sahip olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisine göre Allah, çocuklara herhangi bir neden olmaksızın azap edebilir. Ayrıca onlara verdiği bu azaptan dolayı da karşılığında bir bedel vermek zorunda değildir. Nitekim Allah, çocuklara dünyadaki çektikleri elemeler nedeniyle bedel vermeyeceği gibi onlara azap da edecek değildir. İkinci görüş ise Allah'ın çocuklara karşılığında bir nimet olarak bedel vermek kaydıyla elem verilebileceğini savunur. Bunlara göre, Allah'ın çocuklara elem vermeksizin bedel vermesi daha uygun olurdu ancak Allah'ın daha iyi olanı yapması zorunlu değildir. Mu'tezile'nin çoğunluğu oluşturan sonuncu yaklaşım ise şöyledir. Allah, yetişkinlere ibret olması için dünyadayken çocuklara elem verir. Ancak adaleti gereği bu elemi karşılığında ahrette onlara bedel olarak da mükâfat verir.¹⁰⁵ Eğer ebeveynlerine ibret ve ders olması için çocuklar hakkında takdir edilen sıkıntıların karşılığında bedel olarak mükâfat verilmeseydi, bu apaçık bir zülüm olurdu.¹⁰⁶

Mu'tezile, çocukların dünyadaki elemelerine karşılık ahrette alacakları bedelin ebedi olup olmaması konusunda iki şekilde düşünür. Onlardan bazıları çocuklara bedel olarak verilecek mükâfatın kazanılmış bir hak olarak ebedi olacağını savunurken, bazıları ise bedelin ebedi olmasının zorunlu olmadığını, eğer ebedi olursa bunun kazanılmış bir hak değil, Allah'ın lütfünden bahşedilmiş bir ikram olacağını iddia etmişlerdir.¹⁰⁷

Mu'tezile, elemsiz bedelin bir benzerinin yaratılıp yaratılmayacağı konusunda da iki şekilde düşünür. Onlardan bazıları bunu mümkün görürken, bazıları da mümkün görmemektedir. Ancak Mûtezile'nin tamamı, Allah'ın ahrette çocuklara elem veya azap vermeyeceği hakkında fikir birliği içerisindedir.¹⁰⁸ Çünkü onlara göre başkasının günahları nedeniyle bir başkasının azap görmesi nassa ve akla aykırı bir durumdur.¹⁰⁹ Bu durumda inkârcıların çocuklarının da cennete girmesi mümkündür. Nitekim bu hususta, hiç kimsenin bir başkasının günahına ortak olmayacağı ve teklif olmadıkça cezalandırmanın da olmayacağı yönünde ayetler mevcuttur.¹¹⁰ Aynı şekilde ebeveynleri inkârcı da olsa çocukların mâsum olduğu yönünde hadisler¹¹¹ bulunmaktadır.¹¹² Nitekim Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b.

¹⁰⁵ Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasen b. Ahmed b. Abdulcebbar el-Hemedâni, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Dr. Abdülkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1416/1996, s. 493, 494.

¹⁰⁶ el-Eş'arî, *Makalât*, I/292,293.

¹⁰⁷ el-Eş'arî, *Makalât*, I/293.

¹⁰⁸ el-Eş'arî, *Makalât*, I/293.

¹⁰⁹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 477-478.

¹¹⁰ el-İsrâ Sûresi, 17/15; el-Fatır, 35/18; el-Mü'min (Gâfir) Sûresi, 40/17.

¹¹¹ İnananların çocukları için hesap ve azap yoktur. Onlar doğrudan Cennet'e gireceklerdir. el-Buhârî, *et-Tıbb* 17,42. "Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır. Bunlar; uyanıncaya kadar

Saîd İbn Hazm (ö.457/1064), hem inananların, hem de inkârcıların çocuklarının mâsum olmalarından dolayı doğrudan cennete gireceklerini çoğunluğun fikri olarak takdim eder ve kendisinin de bu fikirde olduğunu söyler.¹¹³

Sonuç itibariye çocukların teklif karşısındaki durumları konusunda, Mûtezile'nin Havâric'e göre daha ılımlı olduğunu söylemek mümkündür. Mu'tezile, meseleyi çocuğun ihtiyar sahibi olup olmaması üzerinden ele almıştır. Onlara göre akli emareler görülmeye başladıktan sonra çocuk, teklife muhatap olmaya başlar. Ancak hangi derecede sorumlu tutulacağı ve ahretteki durumunun ne olacağını bilgisi, Allah katındadır. Hiçbir akli meleke gösteremeyen çocuklar ise mâsum oldukları için ebeveynlerinin durumlarına bakılmaksızın cennete girecektir. Çünkü adaleti gereği Allah, hiç kimsenin günahını bir başkasına yüklemeyiz.

2c. Ehl-i Sünnet

Ehl-i Sünnet içerisinde önemli bir ağırlığı olan Eşârî, teklif karşısında çocukların ahretteki durumlarına ilişkin fikirlerini tümüyle haberî bilgilere dayandırır. O'na göre müşrik çocukları, ahrette yeniden sınava tâbî tutularak teklife muhatap olacaklardır.¹¹⁴ Buna göre inananların çocukları cennete, inanmayanların çocukları ise teklife verecekleri cevaba göre cennet veya cehenneme gideceklerdir. Nitekim bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “Çocuklar için kıyamet gününde bir ateş yakılacak ve onlara “ateşe atlayın!” denilecektir. Bu emre itaat edip ateşe atlayanlar cennete, kabul etmeyip ateşe atlamayanlar cehenneme gönderilecektir.”¹¹⁵

Allah'ın dünya hayatında insanların el ve ayaklarının kesilmesine neden olan cüzzam hastalığına çocukları da maruz bırakmaktadır. Bu noktadan hareketle Eşârî, şu şekilde bir soru sorar. “Allah'ın dünya hayatında çocukların acı çekmesine izin vermesi uygunsa, aynı elem ve acıların ahrette de olması neden caiz olmasın? Eşârî, Allah'ın çocuklara dünya hayatındayken elem verilmesinin nedenini, çevresi için uyarı ve ibret olması şeklinde izah edilmesini tutarlı bulmaz. O'na göre bu adalete uygun görünmemektedir. Eğer bu adalete uygunsa, kâfir çocuklarının teklife muhatap olmadan sırf ailelerinin manevi yönden azabı artsın diye sıkıntılara maruz

---

uyuyan kimse, bülüğa erinceye kadar çocuk, akli dengesine kavuşuncaya kadar akıl hastasıdır.” Ebû Dâvûd, *el-Hudûd* 16. “Her doğan çocuk muhakkak İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra ebeveyni onu, Yahûdî, Hristiyan veya Mecûsî yapar.” el-Buhârî, *el-Cenâiz* 92; *el-Kader* 4; Ebû Dâvud, *el-Sunne* 18; et-Tirmizî, *el-Kader* 5. Aynı haberin bir diğeri rivayetinde, devamla “Sen yüzünü hanîf olarak, Allah'ın insanları fitrat olarak yaratmış olduğu dine çevir. Allah'ın yaratışında bir değışme yoktur. İşte dosdoğru din budur; ancak insanları çoğu bilmezler” er-Rûm Sûresi 30/30” ayetine yer verilir. el-Buhârî, *el-Cenâiz* 92; Müslim, *el-Kader* 6.

¹¹² İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetevâ*, XXIV/372; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, VIII/452,453.

¹¹³ İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/127, 129, 134, 135.

¹¹⁴ el-Eş'arî, Ebu'l Hasan Alî b. İsmâil, *el-İbâne an Usûli'd Diyane*, Dâr İbn Zeydûn, Beyrut ts, s.12.

¹¹⁵ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s.56.

bırakılması da adalete uygun olurdu. Eşari'ye göre Allah, adaletinin bir gereği olarak haberlerde bildirildiği gibi çocukları ahrette teklife muhatap kılacaktır. Son tahlilde Eşarî, çocukların dünyadayken maruz kaldıkları elem ve acıları bir hakikat olarak kabul ederken, ahrette azaba duçar olmalarını, ancak teklife olumsuz cevap vermeleriyle mümkün görmektedir.¹¹⁶

Ebû Mansûr el-Mâtürûdî (ö.333/944) ve Irak ekolünden çoklarına göre ise, bulûğa ulaşmasa da aklî melekeleri teşekkül etmiş bir çocuk, istidlâle muktedir olduğu için Allah'ı tanımakla mükelleftir. Ancak onlardan bazıları da “Bulûğdan önce çocuğa hiçbir şeyin vacip olmayacağını söylemişlerdir.¹¹⁷ Bu anlayış, Mûtezile'nin fikrini çağrıştırmaktadır.

Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî (v.493/1100), Ehl-i Sünnet çoğunluğunun Müslüman çocukların cennetlik olduğu kanaatinde birleştiklerini, müşriklerin çocukları hakkında ise ihtilaf içinde olduklarını nakleder. Ebu Hanife'nin Müslüman ve müşrik çocukları hakkındaki çekimser tutumunu gençlik zamanındaki düşüncelerine bağlayan Pezdevî, Ebu Hanife'nin bu tutumunu ilgili hadisleri öğrendikten sonra terk ederek Müslüman çocuklarının cennete gireceğini,¹¹⁸ müşrik çocuklarının ise Allah'a havale edilmesi gerektiği fikrine ulaştığını söyler. Müşrik çocukları hakkındaki görüşlere de değinen Pezdevî, müşrik çocukları hakkında cennetliklerin hizmetçisi olacağı veya imtihan edilerek cennete girebileceklerini söyler. Kendisi ise inkârcı çocukları da dâhil çocukların tüm cennetlik olması gerektiğini iddia eder.¹¹⁹ Çünkü Pezdevî, Allah'ın yarar gözetmeksizin acı çektirmesini kötülük olarak değerlendirerek bunun akıl dışı olduğunu savunur.¹²⁰

Ehl-i Sünnet'in çoğunluğuna göre, inanan insanların çocukları hadislerde¹²¹ bildirildiği gibi cennete girecekler¹²² ve ebeveynlerine şefaatçi olacaklardır.¹²³ Genel olarak çocukların teklif karşısındaki durumunu menfi ve müspet manada kesin bir konuma oturtmak, Ehl-i Sünnet anlayışı açısından pek mümkün görünmemektedir. Bu konuda Sunnî yaklaşımın temel hareket noktası, Müslüman çocuklarının ebeveynlerine tabi kabul edilerek cennete girmesi;¹²⁴ inkârcı çocuklarının ise,

¹¹⁶ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s.56.

¹¹⁷ es-Sâbü'nî, Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, (thk. Dr. Fethullâh Huleyf), *Dâru'l-Maârif biMısır, İskenderiye* 1969, s.150.

¹¹⁸ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239.

¹¹⁹ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239.

¹²⁰ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.128.

¹²¹ “Müslümanlardan her kimin üç çocuğu ergenlik çağına ulaşmadan ölürse o kimse, Cehenneme girmez.” el-Buhârî, *el-Cenâiz* 6; Müslim, *Birr* 47; et-Tirmizî, *el-Cenâiz* 64; İbn Mâce, *el-Cenâiz* 57.

¹²² el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239,202.

¹²³ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239.

¹²⁴ İnananların çocukları, hesap ve azap olmaksızın babalarına tabî oldukları için doğrudan Cennet'e gireceklerdir. el-Buhârî, *et-Tıbb* 17,42; Ebû Dâvud, *el-Sunne* 18. Ayrıca bu çocuklar, ebeveynleri için şefaatçi olacaklardır. el-Buhârî, *el-Cenâiz* 6; Müslim, *Birr* 47;

durumlarının Allah'a havale edilmesidir.¹²⁵ İlahi adalete havale edilen çocukları, Allah'ın cennete direkt kabul etmesi veya A'raf ashabı gibi¹²⁶ bir müddet bekletildikten sonra teklife muhatap kılmak suretiyle onların cennete kabul edilmesi beklenir.¹²⁷ Ancak bu son görüş, genel sunnî teâmüllerin dışında kaldığı için rağbet görmemiştir. Ayrıca ahrette çocuklar için yeni bir teklifin olması düşüncesi garip bulunarak çoğu bilgin tarafından teklifin sadece dünya hayatında olduğunu bildiren haberlere¹²⁸ muhalif olması açılardan eleştirilmiştir.¹²⁹

Ebeveynleri inkârcı olan çocukların cennete hizmetçi olarak girecekleri¹³⁰ veya toprağa çevrilerek yok edilecekleri gibi rivayetler, az sayıda olduğu için¹³¹ olsa gerek, tâlî rivayetler¹³² şeklinde değerlendirilmiş ve fazla dikkate alınmamıştır.¹³³ Ancak bahsi geçen bu senaryolar içerisinde, inkârcı çocukları için zorunlu bir kötü sonucun olmaması dikkat çekicidir. Ehl-i Sünnet'in kötü amelleri olmadığı için cezalandırılmaması gereken inkârcı çocuklarının, amelleri olmadığı halde hizmetçi olarak cennete girebilmelerine olanak tanıyan haberlere prim vermeleri, etik açıdan uygun bir yaklaşımdır.¹³⁴

Ehl-i Sünnet'in çocukların durumu, birbirinden bu denli farklı teoriler geliştirmesinin arka planında, kuşkusuz nakle verdikleri önemin büyük etkisi vardır.¹³⁵ Ehl-i Sünnet, rivayet edilen haberlerle zıt düşmemek için kimi zaman her

---

et-Tirmizî, *el-Cenâiz* 64; İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, (thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî), Mektebetü'l-Maârif, Riyad ts, *el-Cenâiz* 57.

¹²⁵ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239; İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetevâ*, XXIV/372. Ebu'l Kâsım Suleymân b. Ahmed et-Taberânî (ö.360), inkârcı çocuklarının durumlarını Allah'a bırakılması gerektiği fikrinin, sunnî yaklaşımlar arasında baskın olduğunu farklı rivayetlere yer vererek açıklamaya çalışır. et-Taberânî, Ebu'l Kâsım Suleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsad*, (thk. Târik b. Ardullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Huseynî), Dâru'l-Harameyn, Kahire 1415/1995, II/302,303.

¹²⁶ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239.

¹²⁷ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s.12; el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239; İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetevâ*, IV/303,312; XXIV/372.

¹²⁸ "Bütün hakikatlerin açığa çıkacağı gün onlar, secdeye davet edilirler; ancak buna güç getiremezler." el-Kalem Süresî, 68/42.

¹²⁹ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239.

¹³⁰ "Müşriklerin çocukları Cennet ehlinin hizmetçileridir." et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, VII/295,(6993); et-Taberânî, II/302, (2045); III/220, (2972). Bu hadis hakkında malumat yok denecek kadar azdır. Bir veya birkaç râviden rivayet edilmiştir. Hatta İbn Teymiyye, bu rivayetten bahsettikten hemen sonra, "Bu sözün aslı yoktur" şeklinde açıklama yapmıştır. İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetevâ*, IV/279.

¹³¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VIII/453.

¹³² İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/135.

¹³³ TDV, *İslam Ansiklopedisi*, VIII/360.

¹³⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VIII/448.

¹³⁵ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, s.239.

türlü nassa açık olmuş,¹³⁶ kimi zaman da işi bütünüyle Allah'a havale eden haberlere¹³⁷ itibar etmiştir.

Çocukların dînî teklif karşısındaki durumlarına ilişkin olarak Ehl-i Sünnet dairesi içerisinde değerlendirilmesi mümkün olan birçok fikir vardır. Bu fikirlerin ortak noktası, çocukların her halükarda azaptan kurtulmaları olanaklı iken, azap görmelerinin zor olmasıdır.

Sonuç

Çocukların teklife muhatap olma bağlamında dünyadaki toplumsal statüleri ve ahretteki îmânî durumlarının neliğine ilişkin İslâm âlimlerinin açıklamalarını menfi, müspet ve tarafsız olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisine göre, ebeveynleri mü'min olan çocuklar için dünyada ve ahrette tümüyle olumlu fikirler zikredilirken; ikincisine göre, ebeveynleri inkârcı olan çocuklar hakkında dünyada ve ahrette kısmen veya tümüyle olumsuz yaklaşımlardan bahsedilmektedir. Bu iki uç yaklaşımın taraftarları olarak Havâric ve Mu'tezile ön plana çıkmaktadır. Hariciler masum da olsa ebeveynleri isyankâr olan çocukların cehenneme gideceğini savunurken, Mu'tezile ebeveynlerinin durumuna bakılmaksızın tüm çocukların cennete gireceğini savunur. Ehl-i Sünnet bilginlerince dillendirilmeye çalışılan üçüncü yaklaşıma göre ise, çocukların durumu hakkında herhangi bir şey söylemenin imkânı yoktur. Onların durumu Allah'a havale edilir. Buna göre Allah, dilerse çocukların cennete girmelerine müsaade eder, dilerse babaların hükmüne bağlı tutar ve dilerse de onları başka bir maddeye çevirerek veya yok ederek tekliften muaf tutar.

İnkârcıların çocuklarına ilişkin kaynaklarda rivayet edilen haberler arasında tam bir uyumun olmaması, hatta bazı durumlarda birbirini nakzeden bilgilerin bulunması, ilgili haberler arasında yoruma gitmeyi kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıca bahsi geçen yorumlama sürecinde Kur'an'ın genel yaklaşımı karşısında haber-i vahid olan ve inanç konularındaki farklı bilgilerin kesin bir delil teşkil edemeyeceği gözlerden uzak tutulmamalıdır. Bundan dolayı çocukların dînî teklif karşısındaki konuları hakkında naklî bilgilerden daha çok, aklî ve ahlâkî bilgilere itibar etmenin daha sağlıklı olacağı düşünülebilir.

Çocukların teklif karşısındaki durumlarına ilişkin İslâmî literatür içerisindeki olumlu, olumsuz ve nötr yaklaşımların değerlendirilmesi yapıldığında, genel olarak hiçbir fikrin veya fırkanın kendi başına vicdâni, ahlâkî ve aklî gereksinimleri

¹³⁶ Ehl-i Sünnet bilginlerinin çocukların teklif karşısındaki durumları hakkında, kendi aralarındaki karşılaştırmalı tartışmalar için bkz. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an*, VIII/445-460.

¹³⁷ “Ey Allah'ın Resûlü! Müşrik çocukları hakkında ne dersiniz? diye sorulduğunda Hz. Peygamber, şu cevabı verdi: Nasıl bir amel işleyeceklerdi Allah daha iyi bilir.” el-Buhârî, *el-Cenâiz* 92, *el-Kader* 4; Müslim, *el-Kader* 6; Ebu Dâvud, *es-Sünnet* 18; et-Tirmizî, *el-Kader* 5. en-Nesâî, *el-Cenâiz* 60.

karşıladığını söylemek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla parçacı bir yaklaşımla herhangi bir düşüncenin tutarlılığından veya doğruluğundan bahsetmektense, inanan ve inanmayan ebeveynlere sahip çocuk ayrımı yapmaksızın konu hakkındaki nakli bilgilerin ortak akılla değerlendirilerek görüş belirtilmesi daha uygun olacaktır. Bu kapsamda, gerek konu hakkındaki nakli haberlerin birbirini nakzetmesi ve gerekse günahların ferdiliği ve ilâhî adaletin ahlakiliği gibi hususlar düşünöldüğünde, çocukların ahretteki durumlarına ilişkin kesin bir hüküm vermek öldükça zorlaşmaktadır. Bundan dolayı Ehl-i Sünnet'in savunduğu gibi, çocuklar teklif karşısındaki konuları hakkında tarafsız kalarak kesin hükmün Allah'a havale edilmesi ve bu hükmün en azından menfi olmayacağının kabul edilmesi en uygun görüş gibi görünmektedir.

Kaynakça

- Abdölkâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l Müfehres li'l Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Mısır 1945.
- el-Âmidî, Seyfeddîn Alî b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Daru's-Samî'î, Riyad 1424/2003.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdölkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l Fırak*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1416/1995.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's Sahîh*, (thk. Muhibbuddîn el-Hatîb-Muhammed Fuâd Abdölkâkî), el-Matbaatu's-Selefiyye, Kâhire 1400.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvud*, (nşr. Muhammed Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî), Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad ts.
- Ebû Zehrâ, Prof. Dr. Muhammed, *Usûlu'l-Fıkh*, (Prof. Dr. Abdölkadir şener), Fecr Yayınları, Ankara 1990.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İşâ, *Takvîmü'l-Edille fi'l Usûli'l-Fıkh*, (nşr. Halil Muhyiddîn el-Meys), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001.
- el-Eş'arî, Ebu'l Hasan Alî b. İsmâil, *Makâlâtu'l İslamiyyîn ve İhtulâfû'l-Musallîn*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Mektebetü'l-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1369/1950.
- , *el-İbâne an Usûli'd Diyane, el-İbâne an Usûli'd Diyane*, Dâr İbn Zeydûn, Beyrut ts.
- el-Hudârî Beg, Muhammed, *Usûlu'l-Fıkh*, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır 1389/1969.
- el-İcî Adüduddîn el-Kâdî Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Âlimu'l-Kutub, Beyrut ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, (thk. Dr. Muhammed İbrâhîm Nasr, Dr. Abdurrahmân Umeyra), Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1416/1996.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, şemseddîn Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyub ez-Zür'î ed-Dimeşkî, *Tuhfetü'l-Mevdüd bi Ahkâmi'l-Mevlûd*, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l Kurâni'l Azîm*, (thk. Mustafa Seyyîd Muhammed vd), Müessesetü Kurtuba, Kahire 1421/2000.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, (thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî), Mektebetü'l-Maârif, Riyad ts.
- İbn Manzûr, (nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebullah, Hâşim Muhammed şâzili), *Lisânu'l Arab*, Kahire ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l Abbâs Ahmed b. Abdöhalîm el-Harrânî, *Mecmüu'l-Fetevâ*, (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), Medine 1425/2004.

- el-İsfehânî, Ebû'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El-Fadl b. Muhammed er-Râgıb, *el-Müfredât Elfâzi'l Kur'an*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Beyrût ts.
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebu'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Dr. Abdülkerîm Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1416/1996.
- Müslim, Ebû'l Hüseyin b. Haccâc, *Sahihu Muslim*, (thk. Muhammed Fâriyâbî), Dâr Tayyibe, Riyad 1426.
- en-Nesâî, Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî el-Hurâsânî, (thk. Abdulfettah Gudde), Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, Halep 1406/1986.
- el-Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed b. el-Huseyn b. Abdilkerîm, *Usûlu'd-Dîn*, (nşr. Hans Peter Linss), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1424-2003.
- es-Sâbûnî, Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd, *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Dr. Fethullâh Huleyf), *Dâru'l-Maârif biMısr, İskenderiye* 1969.
- Şa'ban, Prof. Dr. Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, (çev. Prof. Dr. İbrahim Kâfî Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n Nihâl*, (thk. Emîr Alî Mühennâ, Alî Hasen Fâûr), Dâru'l Ma'rife, Beyrut 1414/1993.
- es-Serahsî, Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Usûlu'l-Fıkh (Usûlu's-Serahsî)*, thk. (Ebu'l-Vefâ el-Efğânî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1414/1993.
- et-Taberânî, Ebu'l Kâsım Suleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefî, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire ts.
- , *el-Mu'cemu'l-Evsad*, (thk. Tânk b. Ardullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Huseynî), Dâru'l-Harameyn, Kahire 1415/1995.
- et-Taftazânî, Mesud b. Ömer Sa'duddîn, *Şerhu'l Akâidi'n-Nesefî*, (thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, Kâhire 1408/1988.
- *Şerhu'l Makâsid*, (thk. Dr. Abdurrahman Umeyra), Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998.
- TDV, Türkiye Diyanet Vakfı, Komisyon, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Serve, *Sünenü't-Tirmizî*, (thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî), Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad ts.
- ez-Zuhaylî, Prof. Dr. Vehbe, *el-Fıkhul-İslâmî ve Edilletuhû*, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk 1405/1985.
- , *Usûlu'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk 1406/1986.